

Jerzy Treder

Leksem "ksiądz" i bliskoznaczne we frazeologii : nie tylko polskiej

---

Język - Szkoła - Religia 3, 333-344

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Treder
Uniwersytet Gdański

LEKSEM KSIĄDZ I BLISKOZNACZNE WE FRAZEOLOGII (NIE TYLKO POLSKIEJ)

Większej aktywności frazeologicznej (zwłaszcza poza przysłowiami) nie wykazywały leksemy nazywające przedstawicieli najwyższych hierarchów kościoła katolickiego, a więc *papież* i *biskup*¹. Powodem tego wydaje się być ograniczone pole obserwacji ich życia i zachowań. Wniosek taki zdaje się wzmacniać spora z kolei żywotność frazeologiczna leksemów określających reprezentantów podstawowego szczebla duchowieństwa, a więc *ksiądz/ księży* i jego synonimów, które są zwykle ich odpowiednikami lokalnymi (gwarowymi, środowiskowymi) lub odzwierciedlają różnice zachodzące w terminologii różnych wyznań².

Warto też zauważyć, że wyrazy *papież* i *biskup* w tych użyciach występują w wielu językach świata i zarazem w ich odmianach dialektalnych, gdy leksem *ksiądz/ księży* jest w tym zastosowaniu (od poł. XIV w.) ograniczony do części języków słowiańskich; notabene pierwotnie (do XVI w.) określał niekoronowanego władcę i w tym pierwotnym znaczeniu został przez Słowian przejęty z języków germańskich³. Notabene, słowo *ksiądz* stawia się też przed innymi tytułami duchownych, np. *ksiądz proboszcz, ksiądz pleban, ksiądz biskup*...

---

¹ Zob. *Język – szkoła – religia*. Księga referatów z konferencji w Pelplinie 7. 04. 2006, t. II, pod red. A. Lewińskiej i M. Chmiel, Pelplin 2007, s. .

² Według *Encyklopedii katolickiej*, t. X, Lublin 2004, s. 84: w większości Kościołów chrześcijańskich w Polsce termin *ksiądz* to prezbiter lub biskup, używany wymiennie z *kapłan* i odnoszony głównie do duchownych świeckich (odpowiednikiem u protestantów: *pastor*), rzadziej do zakonnych, których określa się częściej jako *ojciec*. Por. obszerne hasła *kapłan* i *kapłaństwo* w: tamże, t. VIII, Lublin 2000, s. 678-729.

³ Por. pol. *ksiądz*, czes. *kněz* ‘kapłan’, stczes. ‘władca, książę’, ruskie *knjaz* ‘książę’, scs. *кнѣзь* ‘władca’ z germ. *kuningaz ‘król’, por. niem. *König* itd.

Najpierw wymienić można owe synonimy, gdyż niektóre z nich pojawiają się obocznie z członami *ksiądz/ księży* w niżej prezentowanych frazeologizmach:

fararz, farorz ‘proboszcz’ (śląskie i czeskie), z niem. *pfarrer* ≤ *pfarrherr*;

kleryk ‘duchowny katolicki, zwłaszcza niższej rangi...’, ‘alumn’ z łac. *clēricus* ‘duchowny’, co od łac. *clērus* ‘kler’;

pleban ‘proboszcz’, od łac. *plēbs* ‘parafia jako źródło dochodów kościelnych’;

pop ‘kapłan’ ze st.-g niem. *pfaffo* ‘kapłan’; por. głuź. *holči pop* ‘bawidamek, babiarz’ HFS 249;

préder (kaszubskie i łużyckie) i *predich* (kaszubskie) z niem. *Prediger* ‘kaznodzieja’;

proboszcz ze stczes. *probošt* i st.-wniem. *probst*, por. niem. *Propst* ‘proboszcz’.

Synonimy owe mają, jak widać, również obcą genezę⁴. Niektóre z nich (np. *farorz, preder*) nie występują w odmianie literackiej polszczyzny, w której brak też frazeologizmów z członem *kapłan* (ślrac. *cappellanus*, od *cappella* ‘kaplica’). Rodzime *duchowny* ma we frazeologii szersze zastosowanie, oficjalne i podniosłe: pol. *osoba duchowna* ‘ksiądz’ Skor I 193 i czes. *duchovní pastýř* (por. pol. podn. *duszpasterz*) i pol. książk. *sluga boży* ‘ksiądz, zakonnik’ Skor I 109 = czes. *sluha boží/ služebník boží/ Páně* ‘duchowny’, ‘wierny’ = niem. *Seelenhirte* = fr. *Pasteur spirituel* = ros. *духовный пастырь* SCFI I 232, 310.

Zebrane frazeologizmy (bez ujmowania tu przysłów) ze względu na genezę można ująć w następujących grupkach semantycznych, mianowicie jako:

1. nawiązujące do otoczenia (topografii) kościoła:

przest., dziś gw. *księża gródź* ‘cmentarz’⁵ Skor I 265, śl. *księża obora* ‘cmentarz’ w zwr. *iść do księżej obory* ‘umierać’ 1825 Lompa i zwr. *pa-*

⁴ Korzystano ze słowników: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005; A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa 2000.

⁵ Tak zwykle o cmentarzach przykościelnych. Wyrazy *gródź* i *grodzia* od *grodzić*, a *ob(w)ora* ‘ogrodzenie (dla bydła)’ od *obwierać* ‘ogradzać’ (jak np. *zawór, zawora* od *zawierać* itp.). Potem „zakładano je na kawałku ziemi należącym do probostwa, oborany

trzy na księżą oborę ‘być bliskim śmierci’ 1880 Prus NKP II 234, Skor I 364; war. kasz. *probòszczowò òbòra* ‘cmentarz’, m.in. w or. por. *cěchò jak na probòszczowi òbòrze* (por. *cicho jak w kościele* 1854 NKP II 310) i war. zwr. *przińc na probòszczowò òbòra* ‘umrzeć’ Sy IV 169 obok war. kasz. *ksążé pòle* ‘cmentarz’ w zwr. *na ksążé pòle wzerac* ‘być bliskim śmierci’ Sy II 284, IV 169; nadto kiel. *patrzyć na księzo studole* Rak 103 i brus. *глядзець на пановы сани* ‘sanie’⁶.

2. powstałe od cech wyglądu zewnętrznego osoby duchownej:

podobny jak sterta siana do księdza plebana 1894 Ad NKP II 985 – zapewne o człowieku niskim przy tuszy, jak np. *gruby/ wygląda jak kopa siana* 1894 NKP I 749, III 794;

na kleryki go postrzygl ‘na dudka go wystrychnął’ 1806 Linde NKP II 75, pierwotnie niewątpliwie o sposobie strzyżenia (na dudka, tj. z czubem), bo por. *postrzygać kogo na mnicha* ‘o fryzurze’ 1806 Linde NKP II 512; nowe znaczenie pod wpływem: *wystrychnąć kogoś na dudka* (1806) i *pozwolić się komuś strzyc* ‘odzierać, wyzyskiwać’ Skor II 237;

ciesz. *mo rynce jak farów* ‘delikatne, białe’ 1954 Ondrusz NKP III 32, gdzie też war. ...*jak panna* i np. ciesz. ...*jak grofka*, do czego por. kasz. ...*jak grafinò* Sy I 354;

kasz. *ksążò rzęc/ bania* ‘księżyc’ (Kępa Żarnowiecka) Sy II 284, żart. i ironicznie.

Oryginalne i osobliwe wydają się frazeologizmy odwołujące się do tonsury ‘wygolone w kształcie kółka miejsce na wierzchu głowy duchownego katolickiego...’, a więc:

daw. kasz. *mieć ksądza* ‘przymówka do tonsury’ oraz *ksądz kòmùs wězérò* ‘o dziurze w ubraniu na kolanie lub łokciu’ Pob 39⁷ z war. *ksążęc kòmùs [sã] swięcy* ‘o dziurawej skarpetce na pięcie’ Sy II 281, do czego por. *cebula mù sã swięcy* ‘chodzi z dziurą na łokciu, w pończosze itp.’ oraz *mò cebulã* (pn., śr.) Sy I 117; z członem *ksiądz* (i *cebula*) znane tylko z Kaszub, ale por. też kasz. *mieć piătë jak szòltës* ‘o dziurze w poń-

---

przed ogrodzeniem go płotem lub rzadziej murem, stąd nazwa księżej obory czy księżej grudzi” MG II 70; por. też przest. *boża rola* ‘cmentarz’ Skor II 40, por. głuź. *na bożej roli być*.

⁶ A. Aksamitow, M. Czuba, *Słownik...*, s. 163.

⁷ Niekonieczne samodzielne znaczenie *ksądz* ‘dziura w ubraniu, mianowicie na kolanie lub łokciu’.

czosze' Sy V 216 i czes. arch. z *rukávũ mu koukaji loketšĩ páni* 'ktoś świeci łokciami' Bas 224.

3. wyrosłe na podłożu mówienia i głosu oraz zdolności kaznodziej-
skich:

jak ksiądz na ambonie prawi 1852 NKP II 229, ciesz. *gada jak...*
1930 SJS obok *mówi jak farorz* Broda NKP I 587, czes. *mluvit jako (pan)*
farář SCFI II 101, kasz. *przemawiac jak ksądz z kazalnicë* Ram 166, 73,
Sy II 282, IV 162, III 162; war. kasz. *czëtac jak ksiądz* Sy II 282 i *czëtac*
z knédzi jak ksądz Sy II 172, por. *czytać jak z książki* NKP I 398; głuż.
rěčec kaž pop = niem. *reden* 'prawić' wie *ein Buch* HFS 249 i *myšacy*
prëdar 'gadula, pleciuga';

kasz. *spiewac jak ksądz* Sy II 172;

głuż. *bledzić/papotać* 'pleść' *każ myšacy prëdar* pejor. 'nie przestawać
gadać' HFS 263;

daw. *mądry jak ksiądz (w kościele)* 1894 Ad i war. *...jak ksiądz pro-*
boszcz 1901 NKP II 424;

4. powstałe na tle sprawowania obrzędów i obowiązków duszpaster-
skich:

Ksiądz tylko do jednej mszy 1894 NKP II 231 – może nawiązanie do
praktyki święcenia księdza z uprawnieniami tylko do odprawiania mszy,
bez jurysdykcji, tzw. *ad sola missam*⁸;

daw. *kazanie o księdzu plebanie* 'ktoś się sam chwali' 1894 Ad NKP
II 49; chyba rodzaj powiedzenia, gdy się ktoś chwali;

kasz. *uczëc ksądza pôcurza* (m.in. w or. przysł. *Nie ùcz ksądza pôcu-*
rza, czej òn gò sòm mōże Sy II 282) = warm. Stef 17, ciesz. i wlkp. NKP
III 577; por. *Niedobrze, jeśli księdza plebana chcą uczyć dzwonniki* (Mi-
kiewicz) i typ *nie ucz sieroty płakać* 1527 NKP III 577;

ciesz. *idzie ksiyndza zeblyc* 'spóźniać się do kościoła' 1954 Ondrusz
i kasz. *jic ksądza zebłakac* Sy II 282, śl. Wallis 102 i *idzie do kościoła*
księdza rozbierać 1954 Red. NKP II 230 według *przyszedł do kościoła*
świece gasić 1854 NKP II 157;

⁸ Informacja uzyskana od ks. prof. dra hab. Jana Walkusza z KUL-u w Lublinie, za którą bardzo dziękuję.

5. nawiązujące do dochodów i ogólniej do pozycji w środowisku:

5.1. od stosunku do dóbr doczesnych: *ciesz. to sie zaś farorzowi krowa ocielila* ‘zmarł wielki bogacz, będzie drogi pogrzeb’ 1956 Trzaskalik NKP I 561, *tymu się zaś krowa ocielila* 1954 Ondrusz NKP II 210, *kasz. ksădzu sã krówka ôcelëła* ‘aluzja do opłat za śluby i pogrzeby’ (pn.) Sy II 282 i *war. kômùs sã krówka ôcelëła* ‘powiodło się, wzbogacił się’ (pn.) Sy I 123, VI 189; por. przysł. *Jak je wiesieli albo pogrzeb, to tak, jakby się księdzu krowa ocielila* NKP III 637; por. też *rzesz. A to kościelna krowa* Kunysz NKP II 207;

ksiądz się na accipe święci ‘?’ 1895 Pauli NKP II 231; por. łac. *accipio, -cepi, -ceptum* ‘przyjąć, wziąć’, a zatem z wydźwiękiem pejor. ‘oczekuje, cieszy się na gratyfikację’?

jak po księdzu brali 1600 i *ciesz. grabiôm (/bierôm, kradnôm) jak po faroszu* – z koment.: ‘po śmierci księdza, biskupa, a nawet papieża mienie jego grabiła służba’ NKP II 229, *kasz. krasc jak pò ùmarłim ksădzu* Sy II 282 z *war. krasc jak pò ùmarłim* Sy II 238.

daw. ksiądz pleban za niego myśli ‘o głupim, nierozgarniętym’ 1894 Ad NKP II 231.

5.2. o znaczeniu ‘o czymś niemożliwym’, frazeologizmy gwarowe zwłaszcza kaszubskie i cieszyńskie), ewentualnie potoczne:

ciesz. będzie z niego ksiądz jak z diabła kościelny 1930 NKP II 227 i *kasz. z niegó bądze ksădz jak z diôbla kôscelny* Sy II 282; por. *ciesz. Ś niego robotnik jak z dyâbla kościelny* 1893 NKP I 436;

ciesz. farorzym bydym na jejich ślubie [‘kaktus...?’] 1954 Ondrusz NKP I 561 obok *jak sie to stanie, tak bydym farorzym* 1954 Ondrusz NKP I 561 i *kasz. mdã ksădzã, jak...*;

ciesz. ôn bydzie farorzym na Praszywej ‘pastuchem’ 1954 Ondrusz NKP I 561;

kasz. bęc przëjacelã jak mùcôł (‘mężczyzna z czapką’) z *ksădzã* ‘nie przyjaźnić się’ (Kępa Żarnowiecka) Sy III 133, por. *byli przyjaściółmi jak wilk z owcą* 1895 NKP II 1116 czy *lubić się jak pies z kotem*.

5.3. ze znaczeniem ‘przypalona, „przydymiona” potrawa’:

ksiądz wlaź w mleko (/śmietankę) 1856 Gluziński/ *ksiądz do bårszczu wlaź* 1906 Świętek NKP II 231, *pop wlaź w kaszę* ‘tak mówiono o przydymionych potrawach’ 1883 Kolberg *ib.*, *kasz. préder* ‘pastor’ *włóźł w mlékò* ‘mleko się przypaliło’ (pn.) Sy VII 242;

kasz. *ksądz jachól* (Łubiana) obok *ksądz jachól bez wies* (Tuszkowy) Sy II 282/ *ksądz (przë)jachól i cos pòswiãcył/ zrobił/ zamieszól* oraz *pop* ‘pastor’ *przejeżdżól* Sy IV 136 i obok *òrganista przëjachól* (Przetoczyno, Łebno) Sy III 336, *pop (przë)jachól i to pòswiãcył* Sy IV 136 obok *ksydz* ‘pastor’ *jachól i pòswicył* (Puckie) Sy II 282, gdzie też *ksydz* ‘pastor’ *przëjachól i brodq zamieszól w stawie* (pd., zwł. Borzyszkowy, Swornegacie);

préder ‘pastor’ *zawitól do waju* (pn.) Sy VII 242;

predich ‘pastor’ *bótë òstawił* ‘potrawa się przypaliła’ (Zabory) Sy IV 166;

pop ‘pastor’ *skropił krëpë* (pn.-zach.) Sy II 259;

ksądz jedze ‘kipi, [przypala się]’ (Przetoczyno) Sy II 282.

Ta osobliwa grupa semantyczna i strukturalna frazeologizmów, bogata w warianty zwłaszcza w kaszubszczyźnie, przeważnie z członem *ksiądz* i niektórymi jego synonimami (np. *pop*, *préder*, nadto z: *organista*, *kucharz*, *piekarz*, *krawiec*, *szewc*, *chłop*, *nieboszczyca*, *kot*, *lis*⁹), wyrosła na podłożu obserwacji dość pospolitych skutków przypalenia (wykipienia) określonych potraw (mleko, kasza) z powodu zagapienia się i zaafierowania osoby szykującej strawę wizytą księdza w środowisku, jak raz napisał zresztą Sychta: „potrawa się przypaliła, ponieważ wszyscy domownicy wybiegli przed dom, aby patrzeć za przejeżdżającym księdzem” (Sy II 282); warianty z członami *ksydz*, *pop* i *préder* ‘pastor’ powstały niewątpliwie na tle antagonizmów wyznaniowych, ale mają wymowę żartobliwo-ironiczną.

6. różne inne, zwykle dawne:

zjadł księdzu skwarę [‘?’] 1894 Ad NKP II 235 i kasz. *ksądzu òkrasã* (*/sliwcz*) *wëjòłd* ‘ma wysypkę na wardze’ Sy II 282¹⁰ z war. *wëjesc zëdowi skwarczi z patelni* Sy V 68, a por. tutaj cytat: *na licach miał pyłno szkwarek, to ich farałżowi ukradł* ‘o przyszczatej twarzy’ Ste 135¹¹; człony *skwarek/ skwarka* (= kasz. *òkrasa* ‘mięso gęsi solone i drobno posie-

⁹ Por. warianty z tymi członami w: J. Treder, *Frazeologia kaszubska a wierzenia i zwyczaje (na tle porównawczym)*, Wejherowo 1989, s. 150-153.

¹⁰ Tu uwaga, że „niekiedy zamiast księdza poszkodowani bywają *nënka* lub *żid*.” Por. *Mamo, daj skwareczkę, powiem po łacinie amen* 1885 Gloger NKP II 407.

¹¹ Por. tu może *ukraś jájka spod kszedzowy suki* ‘mówią do małego chłopca, gdy chcą go wystraszyć, a potem śmiać się z niego’ Rak 138.

kane') i *śliwka* dla podobieństwa z ową opryszczką (nadto: *pryskać* przy smażeniu?), wywoływanej przez nieczyste (i w nadmiarze, np. *śliwki*) pożywienie (m.in. wieprzowina dla żyda, por. *brzydzi się jak żyd słonina* 1886 czy ciesz. *cisnąć się jak żyd do szpyrek* 1954 NKP III 978)); niezbyt jednak jasne użycie członów wymiennych, najszerszej *ksiądz* (= *farorz*), który mógł jadać tłusto, tj. niezdrowo;

wyszedł jak ksiądz na zajacu 'oszukał się' 1894 NKP I 808; aluzja do facecji *Sen o chlebie*: Cygan miał sen o księdzu opływającym w niebie we wszelkie rozkosze i po nim postanowił zjeść zajaca, którego ustrzelił ksiądz (MG III 213); por. *może jak Zabłocki na mydle zarobił* 1696 NKP III 812;

Diabli księżę kucharki po powietrzu nosili 1570, *Księżą gospodynię diabli niosą do piekła* 'na sabat' 1894 NKP II 228; o księżych gospodyniach jako czarownicach (MG I 160);

Dogodzili jak ksiądz Magdzie (w *zimie jej kazał chodzić boso, a na lato kupił trzewiki*) 1851, NKP I 460 i (poza przysł.) Skor I 363 i kasz. *dogadzac kòmùs jak ksądz Magdze* Cey I 9 (to Lor I 243); dokumentacja chyba tylko gwarowa?

Ten materiał – historyczny i współczesny, nieobejmujący jednak przysłów – wydaje się dość bogaty i różnorodny, a większość frazeologizmów interesująca. Z oczywistych względów, przede wszystkim z racji wyzyskanych dostępnych źródeł dominują w nim jednostki polskie; można wszakże podejrzewać istnienie takowych na obszarze innych języków, zwłaszcza w ich odmianach mówionych, m.in. w dialektach. Z tegoż powodu przeważają frazeologizmy z leksemem *ksiądz/ księży* i jego synonimami w ujęciu rzymskokatolickim; notabene, nieliczne przykłady potwierdzałyby ewentualne antagonizmy czy elementy wartościowania, mianowicie ironicznego z *ksydz, pop* i *preser* w znaczeniu 'pastor'. Podkreślić wszakże trzeba, że we współczesnej polszczyźnie literackiej frazeologizmy z tymi członami w ogóle nie funkcjonują; Skorupka z członem *ksiądz/ księży* podał tylko dwa przysłowia, podobnie jak WSFJP z *ksiądz* i *proboszcz (pleban)*, brak w nich natomiast innych, jak też brak ich w polszczyźnie potocznej, np. aż zdumiewa brak *nie ucz księdza pacierza*.

Gdy chodzi o odmiany mówione z terenu języka polskiego, to najwięcej jednostek pochodzi z peryferii tego obszaru: szczególnie Cie-

szyńskie na południu i Kaszuby na północy, a stąd szczególnie rozwinięte pole znaczeniowe „przypalona potrawa”, nielicznie z dokumentacją w dawnej polszczyźnie lub w gwarach. Należy bowiem pamiętać, że materiał zapisany w NKP niejednokrotnie reprezentuje fakty dialektalne. Zauważyć trzeba, iż nie ma zbyt wielu starych frazeologizmów, np. *diabli księżę kucharki po powietrzu nosili* (1570), *jak po księdzu brali* (1600), *na kłeryki go postrzygł* (1806), *iść do księżej obory* (1825). Więcej ma dokumentację z 2. poł. XIX w., np. *dogodzić jak ksiądz Magdzie* (1851), *jak ksiądz na ambonie prawi* (1852), *ksiądz wlaźł w mleko* (1856), *patrzy na księżą oborę* (1880) itd.

Wobec tego, że księża są mężczyznami, frazeologizmy tutaj omówione najczęściej odnoszą się do mężczyzn¹², w tym ledwie kilka wprost i wyłącznie do księdza, np. *osoba duchowna, sługa boży, ksiądz się na accipe święci* (1895), *Diabli księżę kucharki po powietrzu nosili* (1570). Większość frazeologizmów z tymi leksemami od razu i stale odnosiła się do osób świeckich, np. *zjadł księdzu skwarę* itp., *mo rynce jak farorz*, kasz. *mieć ksądza* itp., *jak ksiądz na ambonie prawi, mądry jak ksiądz (w kościele)* (1894 itp.), *ksiądz pleban za niego myśli*, a nawet *podobny jak sterta siana do księdza plebana*. Można zauważyć, że niektóre warianty nawet „tracą” człon *ksiądz* (przez skrócenie lub wymianę członu), np. *czytać jak z książki* < *czytać jak ksiądz (z książki)* i kasz. *ksążęc kòmùs święcy* ‘o dziurawej...’, *krówka sã kòmùs ôcelëła, krasc jak pò ùmarlim* czy liczne frazeologizmy o przydymionej potrawie z innymi niż *ksiądz* członami.

Niemalą frazeologizmów z członem *ksiądz* powstało wtórnie wedle określonego i wcześniej funkcjonującego modelu strukturalno-semantycznego, np. *na kłeryki postrzygł* (1806) wg *ostrzyć kogoś na bażanta* ‘o strzyżeniu’ czy *ogolić kogoś bez brzytwy/ mydła* ‘oszukać’ (1558, 1615); *mieć ręce jak farorz* wg *mieć ręce jak panna*; *cëchò jak na probòszczowi òbòrze* wg *cicho jak w kościele*; *będzie z niego ksiądz jak z diabła kościelny* (1930) wg *ś niego robotnik jak z dyabła kościelny* (1893); kasz. *bęc przëjacelã jak mùcòl z ksądżã* wobec *byli przyjaciółmi*

¹² Osobno ująć należy frazeologizmy związane ze stanem zakonnym, wśród których znajdzie się m.in. *wstydlivy jak mniszka* 1894 Ad NKP III 786, zapewne wedle *wstydlivy jak panna* 1564 ib.

jak wilk z owcą (1895); *idzie do kościoła księdza rozbierać* (1954) wg *przyszedł do kościoła świecie gasić* (1854).

Gdy chodzi o rzeczywiste podłoże powstania, to niewiele jest takich frazeologizmów, które rejestrują przesadną zapobiegliwość duchownych o dobra doczesne, zwłaszcza materialne, np. z wyrażeniem *kościelna krowa* czy *ksiądz się na accipe święci*; notabene, nie o tym „mówi” por. *jak po księdzu brali* (1600). Częściej akcentują to bodaj przysłowia¹³, np. *Kto ma księdza w rodzie, temu bieda nie dobodzie*: od poł. XVII w., z komentarzem, że stan duchowny dla chłopów i mieszczan był dawniej jedyną drogą do zdobycia stanowiska i majątku (NKP II 233), ale porównaj tegoż niejako uzasadnienie w: *Ksiądz z ołtarza, pisarz z kałamarza* (1765 NKP II 231) czy wręcz usprawiedliwienie: *Choćby był ksiądz w lesie, to mu każdy niesie* (od poł. XVII w. NKP II 227) i kasz. *Baba ómrze* ‘od ust sobie odejmie’, a *ksǎdzu na msza dô* (Sy III 129).

Nieliczne są też frazeologizmy odzwierciedlające cechy wyglądu zewnętrzznego księdza, jak: sylwetka, głowa (włosy) i ręce, a także takich cech nieksiędza, jak: zniszczone odzienie (dziura a tonsura), opryszczka na wardze. Zgromadzone tutaj frazeologizmy są ewidentnym dowodem dla prawdy skądinąd oczywistej, że ksiądz zawsze zajmował wysoką pozycję w środowisku jako osoba wykształcona i autorytet moralny... Obserwacje te nie zawsze zostały wyrażone całkiem serio, przynajmniej w rozumieniu dzisiejszym; towarzyszyła temu zabiegowi ludzka wyrozumiałość dla niezrozumienia niektórych realiów, np. *dogadzać komuś jak ksiądz Magdzie*, a mądrość i umiejętności oratorskie księdza nie były ujmowane jako ogólne, lecz wiązane są z miejscem działania księdza, z kościołem i amboną, np. *jak ksiądz na ambonie prawi* (1852) i kasz. *przemawiac jak ksiądz z kôzalnicë*.

Pod względem struktury szczególnie ciekawe wydają się m.in. związki:

a) wyrażenia: *osoba duchowna*; *śługa boży*; *księża gródź*, *probòszczowò òbòra*, *ksǎžé pòle*, *ksiežo studòła*; *ksǎžò rzëc/ bania* ‘księżyc’; *kościelna krowa*; z rymem *kazanie o księdzu plebanie*;

¹³ M. Borejszo, *Stan duchowny w przysłowiaach polskich*, w: *Frazeologia słowiańska i inne płaszczyzny systemu językowego*, red. J. Bartoszewska, W. Mokijenko i H. Walter, Gdańsk 2004, s. 153. Niektóre interpretacje przysłów są uproszczone, np. rzekomo negatywna ocena w zestawieniu duchownego z kobietą: *Ksiądz i niewiasta z jednego ciasta*. A może pozytywnie o cnocie niewinności duchowej i cielesnej, dziewictwa?

b) zwroty: *zjadł księdzu skwarę*, m.in. zawierające wyrażenie, np. *przińc na probòszczowò òbòra; cěchò jak na probòszczowi òbòrze*;

c) frazy: *ksądz kòmùs wëzérò; księdzu się zaś krowa ociełiła; ksiądz się na accipe święci; ksiądz pleban za niego myśli; ksiądz włazł w mleko*; rozbudowane (w wyniku kontaminacji), np. *ksądz (przë)jachòł i cos pòświęcyl/ zrobił/ zamieszòł czy ksydz ‘pastor’ przëjachòł i brodq zamieszòł w strawie*; jest też rozbudowane porównanie: *podobny jak sterta siana do księdza plebana*.

Niewątpliwie ten stosunkowo bogaty i różnorodny materiał frazeologiczny jest interesującym przykładem umiejętności zamykania w połączeniach wyrazowych (obrazach słownych) złożonych faktów i relacji świata, w którego centrum tkwi mówiący człowiek.

Rozwiązanie skrótów:

Bas – *Słownik frazeologiczny czesko-polski*, oprac. M. Basaj, D. Ryteł, Katowice 1981.

HFS – A. Ivčenko, S.Wölke, *Hornjoserbski frazeologiski słownik*, Budyšin 2004.

Lor – F. Lorentz, *Pomoranisches Wörterbuch*, Bd. I A-P, Berlin 1958; Bd II-V, oprac. F. Hinze, Berlin 1968-1983.

MG – J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, t. I-III, wyd. 3, Warszawa 1975.

NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło S. Adalberga oprac. Zespół Redakcyjny pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I-IV, Warszawa 1969-1978. Uwaga: Nie objaśnia się bliżej skrótów w dziele tym stosowanych.

Pob – G. Pobłocki, *Słownik kaszubski z dodatkiem idyotyzmów chełmińskich i kociewskich*, Chełmno 1887.

Rak – M. Rak, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków 2005.

SCFI – *Slovník české frazeologie a idiomatiky* [I] *Přirovnání*, Praha 1983; [II] *Výrazy neslovesné*, Praha 1988.

Skor – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1967-1968

Ste – F. Steuer, *Dialekt sulkowski*, Kraków 1934.

Stef – W. Stefan, *Słownik warmiński*, Wrocław 1984.

Sy – B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I-VII, Wrocław 1967-1976.

Wallis – S. Wallis, *Przysłowia i „pogodki” ludowe na Górnym Śląsku*, Wrocław 1960.

WSFJP – P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

ang. – angielskie

arch. – archaiczne

brus. – białoruskie

ciesz. – cieszyńskie

czes. – czeskie

daw. – dawne

fr. – francuskie

germ. – germańskie

głuż. – górnołużyckie

gw. – gwarowe

hist. – historyczne

iron. – ironiczne

kasz. – kaszubskie

książk. – książkowe

łac. – łacińskie

niem. – niemieckie

pejor. – pejoratywne

podn. – podniosłe

pol. – polskie

por. – porównanie, porównaj

przest. – przestarzałe

przysł. – przysłowie

reg. – regionalne

ros. – rosyjskie

scs. – staro-cerkiewno-słowiańskie

st.-g niem. – staro-górno-niemieckie

st.-wniem. – staro-wysoko-niemieckie

- śl. – śląskie
- war. – wariant(owe)
- warm. –
- wyr. – wyrażenie
- zwr. – zwrot